

Małgorzata Birezowska

Workshop of Archeology and Monument Conservation in Olsztyn, Poland

Wyniki badań archeologicznych starego miasta w Zalewie

Zalewo (niem. Saalfeld) leży na Pojezierzu Iławskim. Środowisko geograficzne ukształtowało ostatnie stadium najmłodszego zlodowacenia bałtyckiego. Wierzchnie warstwy geologiczne stanowią głównie gliny zwałowe oraz piaski i żwiry w towarzystwie mułków i iłów. Obecnie miasto leży nad jeziorem Ewingi, wcześniej otoczone było trzema jeziorami.

Pod koniec XIII w. w okolicy grodu staropruskiego zbudowano krzyżacki zamek obronny. Nie znamy położenia zarówno grodu, jak i zamku. Założenie miasta na prawie chełmińskim urzeczywistniono w 1305 roku.

W pierwszej fazie budowy Zalewa wykonano mury obronne z licznymi basztami i dwiema bramami wjazdowymi oraz fosę, które zastąpiły istniejące palisady. Powstała cegielnia, wapniarnia, łaźnia i młyn.

Układ przestrzenny, raczej regularny, jest nieco skrzywiony na dłuższej osi w kierunku południowym. Ruch uliczny prowadzą równoległe do dłuższej osi dwa ciągi uliczne, obejmujące kwadratowy rynek i łączące się przy bramach miejskich. Budowę kościoła w południowo-zachodniej części miasta rozpoczęto w 1335 roku, zakończono w 1351 r. W 1374 wzniesiono gotycki ratusz na środku rynku. W północno-wschodniej części miasta w 1480 roku założono klasztor Bernardynów, który został rozebrany z powodu kasacji zakonu w 1525 roku. W wyniku ogromnego pożaru z 1688 roku spłonął m. in. ratusz z archiwum. Brukowanie nawierzchni dróg i ulic miasta oraz okolic zaczęto w 1780 roku, ukończono w 1898 roku. W 1838 roku wybudowano świątynię żydowską – synagogę. Pożar z 1852 roku strawił następny gmach ratusza z przybudówkami wraz z archiwum magistrackim. W XIX wieku rozebrano mury miejskie. Do końca XIX wieku domy w mieście były ponumerowane kolejno od pełnych gospodarzy (Ganzarbe), potem domy półgospodarzy (Harberbe), następnie przybudówki (Hakenbuden), czworaki biedniejszych mieszczan (Vier-telebre), na końcu domy na przedmieściach. W 1905 roku wprowadzono numerację według ulic.

Miasto w ciągu wieków przechodziło różne koleje losu, od rozkwitu poprzez wojny, głód, epidemie, pożary. Było zamieszkiwane przez ludność niemiecką, polską, żydowską i inne narodowości.

Największym zniszczeniom (ok. 75%) uległo w czasie II wojny światowej i we wczesnych latach powojennych. Na 42 lata utraciło status miasta, uzyskując ponownie prawa miejskie 1.01.1987 roku. Ze starego układu urbanistycznego zachowały się trzy domy przy obecnej ulicy Ślusarskiej, baszta z fragmentami murów miejskich z XIV wieku oraz kościół.

Pierwsze prace ziemne prowadzone pod nadzorem archeologa na obszarze starego miasta w Zalewie miały miejsce od czerwca do września 1993 roku. Kierowane były przez mgr M. Birezowską. Następne w grudniu 1994 r. i marcu 1995 r. badania prowadził mgr J. Gula. Od lutego do kwietnia 1995 r. prace prowadziła M. Birezowska. Ostatnie badania archeologiczne przeprowadził mgr A. Mackiewicz na przełomie marca i kwietnia 1997 roku. Opracowanie wyników badań, dokumentacja polowa oraz zabytki ruchome znajdują się w Państwowej Służbie Ochrony Zabytków w Olsztynie.

Wszystkie prace dostarczyły cennych materiałów dotyczących historii miasta. Potwierdzają konieczność systematycznych badań wykopaliskowych. Jednocześnie niezbędne jest opracowanie źródeł pisanych i współpraca z innymi naukami pokrewnymi. Wówczas możliwe będzie szczegółowe opracowanie monografii miasta Zalewa.

Część prac miała charakter raczej nadzorów archeologicznych. Najczęściej były zdeterminowane zakresem i tempem prowadzonych prac ziemnych. Związane były z wykopami pod kolektor sanitarny, wodociąg, sieć telefoniczną lub budowę obiektów o charakterze mieszkalno-usługowym na terenie działek budowlanych. Inwestorami byli Zakład Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej w Zalewie, Urząd Miasta i Gminy w Zalewie, Telekomunikacja Polska S.A. w Olsztynie i osoby prywatne. Prace ziemne wykonywali pracownicy wynajęci przez inwestorów.

Wierzchnie warstwy gruzowiskowo-zasypiskowe eksplorowano przy pomocy koparki, następnie kopano ręcznie łopatami. Wykopy oznaczono kolejnymi numerami 1–23. Osiągały głębokość 0,5–4m. Prowadzono dokumentację opisową, rysunkową, fotograficzną i inwentarze polowe. Wstępną chronologię określono głównie na podstawie stratygrafii warstw oraz analizy materiału ruchomego, przede wszystkim ceramicznego. Uzyskano zabytki, z których najstarsze, nieliczne pochodzą z okresu przed lokacją miasta, XII-XIII wiek. Datowane na podstawie analogii z ceramiką pochodzącą z okolicznych stanowisk m in. Reszła, Ostródy. Badania dendrochronologiczne próbek drewna archeologicznego przeprowadzili dr T. Ważny (ASP Warszawa) i dr M. Krąpiec (AGH Kraków).

Można stwierdzić, że osiedle, a później miasto założono na wzniesieniu. Okolice rynku, podobnie jak obecnie położone były najwyżej. Strop

warstwy calcowej uchwycono na poziomie 113,5 m n.p.m. Teren wykazywał spadek w kierunku fosy. Różnice w poziomach na badanym obszarze wyniosły od 3–5 m. Południowa pierzeja rynku pierwotnie usytuowana była znacznie niżej od północnej, ca 1,8 m. Nie uchwycono calca w wykopach w południowej części starego miasta.

Warstwy calcowe tworzą utwory ostatniego zlodowacenia, ilaste gliny barwy sinoniebieskawej przez zielonkawą i żółtą do jasnobrązowej oraz piaski różnej granulacji od białawego przez żółty, beżowy do szarozielonkawego.

Z okresem przedlokacyjnym Zalewa można prawdopodobnie łączyć warstewki kulturowe w wykopach 9–12, w których wystąpił materiał ceramiczny datowany na XII–XIII wiek i poł. XIV wieku. Ich komponentem był zgliniony piasek, szara glina lub zgliniona próchnica przesycone zbutwiałym drewnem, z drobkami polepy i spalenizny, niekiedy zawierały kości zwierzęce.

Wydaje się, że w wykopie 20 odsłonięta najwcześniejsze konstrukcje drewniane związane z obroną miasta od strony zachodniej, przed powstaniem muru miejskiego. Mogły jednak należeć do konstrukcji o charakterze budowlanym lub utwardzać grząski w tym miejscu grunt. Szarozółtozielonkawą glinę i szaroczarny mułek widoczny we wschodniej części wykopu stabilizowały wbite pionowo w odległości 0,6 m dwa pale o średnicy 30 i 33 cm. Między nimi znajdował się poprzeczny do linii wykopu okrągłak średnicy 18 cm, na którym zalegała jedna warstewka drobnych kamieni. Pomiędzy konstrukcją natrafiono na dzbanek z 1 poł. XIV wieku. Po stronie zachodniej, na dnie wykopu odsłonięte relatywnie młodszy mur miejski szerokości 1 m, wykonany z gładów spojonych na zaprawę wapienną i glinianą. Od strony miasta starsze nawarstwienia częściowo zostały zniszczone przez warstwę szarej i żółtozielonkawej gliny, która wskazuje na istnienie uliczki przymurnej, szerokości co najmniej 3 m., bądź warstwa związana była z wnętrzem baszty.

Również w wykopie 11 i 22 natrafiono na relikty muru miejskiego szerokości 60–140 cm.

Miasto otaczała fosa. Od strony północno-zachodniej osiągała szerokość ca 17 m (wykop 19). W wykopie 11 na odcinku ca 4,5 m skarpa fosy została utwardzona prawie poziomą warstwą żółtej gliny z niewielką ilością gruzu i spalenizny, tworząc rodzaj odsadzki przy murze miejskim.

W warstwach późnośredniowiecznych widocznych było co najmniej kilka faz intensywnego użytkowania. Grząski grunt wzmocniono pionowo wbitymi palami dębowymi, których szczególne nasilenie wystąpiło w wykopach 5, 6, 7, 23. Odkryto relikty konstrukcji drewnianych oraz wykonanych z drewna i gliny. Część konstrukcji posadowiona była na solidnych, dębowych podwalinach. Deski i bale przed rozsunięciem zabezpieczano specjalnymi wrębami, czopami jak to miało miejsce w wykopie 10. W konstrukcji widocznej

na odcinku około 7 m zachowanej w partii przyziemia widoczny był wyraźny uskok, przypuszczalnie schodek. Najstarsza próbka z obiektu drewnianego datowana jest po 1296 roku (wykop 23).

Nawierzchnia niektórych ulic miasta została utwardzona. W wykopie 9 (ulica Częstochowska) na odcinku długości 7,3 m odkryto fragment ulicy drewnianej nieznannej szerokości. Ulicę wykonano ze ściśle przylegających do siebie desek dębowych grubości ca 6 cm, szerokości 21, 25, 30 cm, o przebiegu północ-południe. Leżały na poprzecznych legarach rozstawionych w różnych odległościach, pojedynczo lub po kilka desek. Druga warstwa legarów skrzyżowana w stosunku do pierwszej składała się z luźnych desek lub belek występujących w niewielkiej ilości. O intensywnym użytkowaniu świadczy 25 centymetrowej grubości warstwa zglinionej próchnicy z wiórami, fragmentami skóry, ceramiką datowaną na późne średniowiecze, która zalegała na ulicy. Natrafiono także na utwardzone powierzchnie ulic lub placyków ewentualnie wnętrza obiektów brukowane drobnymi otoczakami (wykop 5, 9).

Na obecnym etapie prac archeologicznych nie można określić jak dokładnie wyglądało pierwotne rozplanowanie i zabudowa miasta w późnym średniowieczu.

W badanych wykopach (wykop 22, 22b) w następnej fazie, z przełomu późnego średniowiecza i okresu wczesno nowożytnego, pojawiły się obiekty, których budulcem było również drewno bukowe i sosnowe. Poziomy użytkowy domostw i budynków gospodarczych prócz klepisk i gliny był moszczony drewnem. W wykopie 22b odkryto relikty podłogi. Widoczne cztery deski wykonane z drewna iglastego szerokości 30, 40, 50 cm, grubości kilku centymetrów widoczne na długości 2,3 m były skierowane na osi północ-południe. Na terenie objętym obserwacją archeologiczną natrafiono na wczesno nowożytne konstrukcje wykonane ze słabo wypalanej cegły, popely, drewna (wykop 19a). Niektóre posadowiono na gruncie wzmocnionym ostro zakończonymi kołkami lub palami. Obiekty zostały zniszczone w wyniku pożarów. Następne budynki powstawały na zgliszczach starszych lub w ich sąsiedztwie. W okresie nowożytnym prócz, obiektów o konstrukcji szachulcowej zaczęły się pojawiać budynki murowane na fundamentach kamiennych (np. wykop 7, 13, 19, 22). Zauważalne są różne fazy budowy obiektów zachowanych w partiach piwnic. W kilku przypadkach pomieszczenia przykryło sklepieniem kolebkowym. Odslonięte pierwotne poziomy użytkowe. Nawierzchnie utwardzano brukiem otoczakowym np. w wykopie 6. W obecnej ulicy Krakowskiej (wykop 2a) natrafiono na nowożytny bruk z kamieni polnych, wykazujący znacznie większy spadek w kierunku południowym niż obecna nawierzchnia ulicy. Część warstw intensywnej spalenizny związana jest z wielkim pożarem miasta w 1688 roku.

W XIX wieku poziom użytkowy podniósł się w wielu miejscach o kilkadziesiąt centymetrów. Teren wyrównano, ulice zostały wybrukowane.

Zbudowano nowe trwałe budynki z cegły. System rur kanalizacyjnych, drenażowych i wodociągowych założono w XIX i XX wieku.

Udało się częściowo uchwycić zasięg północnej pierzei rynku w jej części zachodniej, fragment zachodniej pierzei oraz działek znajdujących się w kwartale na zachód od północnej pierzei rynku. W zachodniej pierzei natrafiono na pozostałości narożnej (północnej) kamienicy oraz reliktu kamienicy przyrynkowej w jej tylnej partii ze śladem po schodach wiodących do przesklepionej piwnicy, a także zaplecze gospodarcze z dołami wapienymi i obiektami gospodarczymi. Widoczny w wykopie 22 bruk z kamieni polnych XVIII/XIX wyznaczał fragment nawierzchni rynku oraz przebieg dawnej Thor Strasse z zakrętem w kierunku zachodniej bramy miejskiej (Przezmarskiej). Mur miejski wykorzystano do wzniesienia budynku na skarpie przy Thor Strasse. Przebieg ulicy Żeromskiego jedynie w północno-wschodniej części rynku i na wschód w kierunku bramy miejskiej (Morąskiej) jest zgodny z przebiegiem dawnej Kloster Strasse.

Na tyłach południowej pierzei rynku znajdowała się uliczka gospodarcza, która pierwotnie była albo węższa, albo przesunięta nieco w kierunku północnym. Powyższe stwierdzenie może potwierdzić fakt, że XVIII/XIX-wieczny bruk kamienny ułożono na warstwach związanych z młodszą zabudową. Przypuszcza się, że odkryto północny fragment brukowanej uliczki gospodarczej, przecinającej południowy kwartał Starego Miasta na osi północ-południe na dwa rzędy działek.

Zlokalizowano fragment elewacji frontowej (posesja 9) kwartału zabudowy na wschód od południowej pierzei rynku, przy dawnej Lang Gasse (wykop 7, 9). Mury wzdłużne kamienic przebiegały równolegle do ulicy Krakowskiej (dawnej Enten (Sasse), z niewielkim odchyleniem na zachód od osi północ-południe. Taką sytuację potwierdzają ostatnie odkrycia w wykopie 23. Na zapleczu kwartału natrafiono na bruk uliczki gospodarczej (wykop 6, 7). Pod współczesnymi nawarstwieniami odsłonięte bruk ulicy Ślusarskiej, przymurnej (wykop 5 i 15).

Ciekawe wyniki uzyskano w południowej pierzei rynku w jej części zachodniej (wykop 16). Najstarszą fazę zasiedlenia badanego terenu można datować na XIV wiek (ryc. 47). Z tym okresem należy wiązać m.in. drewnianą studzienkę lub rów odwadniający na terenie posesji 1. Natrafiono także na reliktu konstrukcji murowanej niewielkich rozmiarów, szerokości 1,2–1,3 m, zachowanej długości 2 m, datowanej na 2 połowę XV wieku. Trudno określić jaką pełniła funkcję (piec, szambo?). Wnętrze budowli wypełniała szara glina z drewnem. W jej sąsiedztwie odkryto szczątki po dwóch beczkach usytuowane jedna nad drugą datowane na 1472 (+8, – 6) rok. Wstępna analiza archeologiczno-architektoniczna pozwala przypuszczać, że na badanym obszarze kamienice na fundamentach kamiennych, w wyższych partiach w konstrukcji szachulcowej zaczęto budować w końcu

XV/XVI wieku. W następnych fazach ściany były już murowane. Pierwsza kamienica została wybudowana na terenie posesji 1, relatywnie młodsza była kamienica II, najmłodsza na posesji 3. Nie uchwycono ścian szczytowych. W jednym przypadku (kamienica I) stwierdzono mur południowy zamykający budynek. Pierwotnie zabudowa, jak to miało miejsce w przypadku kamienicy I i II, zajmowała przednią część działek z zaznaczeniem, że kamienica I nie była w północnej części podpiwniczona. Natrafiono na relikty oficyny bocznej (posesja 1) i prawdopodobnie tylnej (posesja 3). Próba wpisania szerokości kamieniczek w moduł prętowy, być może jest przedwczesna. Wydaje się jednak, że działki (1,2) były 1,5 prętowe (1 pręt staro chełmiński = 4,7 m). Nie udało się określić długości działek. W późniejszym okresie kamienice rozbudowano w kierunku południowym. Zmieniono podziały wewnętrzne. Udało się uchwycić kolejne poziomy użytkowe.

Po drugiej wojnie rozebrano większość kamienic, zagruzowano piwnice, a teren splantowano. Powojenne budynki m. in. Osiedle PGR w północnej części miasta, pawilon handlowy i restauracja we wschodniej części miasta zniszczyły dawny charakter Zalewa. W znacznej części stare miasto jest niezagospodarowane.

Nowa parcelacja bloków zabudowy powstała pod koniec lat 80-tych. Nie jest zgodna z wielkością i ilością działek historycznych.

Jak wynika z przeprowadzonych badań archeologicznych współczesne kamienice, obiekty usługowe itp. nie są stawiane na zrębach starszych budowli, nie nawiązują do wcześniejszej zabudowy.

Brak korekty w szczegółowym planie zagospodarowania Zalewa może spowodować, że całkowicie zaniknie widoczny jeszcze stary układ urbanistyczny miasta. W związku z powyższym w najbliższym czasie należy przeprowadzić badania archeologiczne, których celem nadrzędnym byłoby odkrycie relikwów historycznej zabudowy. Pozostałe aspekty badawcze mogą być rozwiązane w trakcie prac wyprzedzających roboty budowlane na poszczególnych działkach lub pozostałych fragmentach terenu objętego ochroną konserwatorską.

Reasumując można wstępnie stwierdzić, że układ urbanistyczny *Zalewa* przetrwał od początku XIV wieku do wczesnych lat powojennych (II wojna światowa). Na przestrzeni wieków, mimo licznych pożarów i innych klęsk żywiołowych, ulegał nieznacznym zmianom. Dopiero ostatnie kilkadziesiąt lat spowodowało prawie całkowitą utratę dawnego charakteru miasta.

Magdalena Ochmańska

Department of English Philology, UWM (Olsztyn, Poland)

„Minority and Majority” in Cultural Relations in the Borderlands

The „Minority and Majority” conference was the first meeting in Olsztyn of scientists involved in the study of the broadly understood cultural, historical and social borderland. Many institutions supported the Faculty of Humanities of the UWM, the Interdisciplinary Doctoral Circle „Borderlands” and the ASS Foundation in the organization of this event. The speakers came from many national universities, but among the guests there were also scientists from Russia, Lithuania, the USA, Bosnia and Herzegovina and Ukraine, m.in. A wide range of topics resulted in an extremely rich thematic program. Presentations were presented in Polish, Russian, English and Ukrainian, and during subsequent discussions, participants broke language barriers for the sake of science.

The conference was opened with plenary lectures delivered by renowned scientists.

Henryk Stroński (UWM Olsztyn) presented the issues of national minorities and national policy in Ukraine in the last quarter of a century. This was shown in the context of the formation of an independent Ukrainian state against the background of political events. The cultural borderland in Senegal from a historical perspective along with the current situation was discussed by Iwona Anna Ndiaye together with Bara Ndiaye (UWM Olsztyn). An interesting aspect of the presentation was the indication that the political division of the area does not correspond to cultural and religious divisions, which is a source of tension and cases of exceptional coexistence. The introductory topics already showed the global scope of the conference. These lectures set the direction for further deliberations, broadly covering the issues of the borderland.

The first and second day of the conference was held in three simultaneous sections. The presented considerations were related to the eponymous minority and the majority from many surprising perspectives. The speeches mentioned below addressed the most interesting issues of the conference.

Mykhailo Pasichnyk and Susanna Pasichnyk (Lviv Publishing Academy, Lviv Army Academy) touched on the frequently discussed issue of Polish-Ukrainian relations. Their joint speech concerned the shape of relations in the 17th century, a period of great unrest and wars in the border areas.

A similar topic was also presented by Robert Boroch (University of Warsaw), who attempted to systematize the definition of the borderland on the basis of Polish-Ukrainian relations. The same goes for Jacek Szymała (University of Wrocław), who referred to the figure of Bohdan Chmielnicki and his memory in the current reality of the south-eastern borderlands.

The picture of the society of Biskupiec in the seventeenth and eighteenth centuries on the basis of the analysis of the baptism book was presented by Justyna Zyśk (UWM Olsztyn). The collected source material made it possible to present the social margin among the inhabitants of the city at that time. On the basis of a seemingly not very rich amount of information, the speaker made a fairly detailed reconstruction of society.

During the conference, the issue of the German minority was also mentioned. Dariusz Matelski (Adam Mickiewicz University in Poznań) discussed the situation of this minority group in the Polish-Lithuanian-Belarusian borderland. The diachronic perspective allowed to show the changes that took place in relation to the German minority in the place where such specific cultures meet.

The Polish-Lithuanian borderland was of interest to Joanna Kozłowska (University of Warsaw). Focusing on the Vilnius Voivodeship, she presented the cultural situation in this area during the interwar period.

Tetiana Bondaruk (Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine) also presented a paper on Lithuanian culture. In her speech, she showed the relationship between the Grand Duchy of Lithuania and the Commonwealth in terms of legal doctrines and legislative processes in the period of close relations between these countries.

Several speakers devoted their attention to Jewish culture. In her speech, Jagoda Wierzejska (University of Warsaw) presented the problems of existence of the Jewish population in Galicia. Her research focused on the period of the Great War and the fights between Poles and Ukrainians at that time.

Aleksandra Bączek (UWM Olsztyn) talked about the cultural borderland outside the circle of European culture. Based on the book „Mexico” by Ed Vulliamy, she related the concept of no man's land to the current situation on the border between the United States and Mexico. The conclusion drawn from the analysis of the source material confirms the fact that neither side feels responsible for the situation at the border, and the inhabitants of both countries generate conflict situations in their daily lives. This is even more destructive than the drug cartel fights in the area.

The above report discusses only some of the speeches, as their thematic diversity and number do not allow for the discussion of all of them. The speakers also analyzed the psychological manipulation of the inhabitants of the borderlands, ethnic awareness (e.g. of the Masurian people) and early medieval relations in multicultural areas. Interesting were the topics showing the influence of the past on the present, visible, m.in, in the names of proper places. There were also literary and reportage analyses related to the borderlands depicted in selected works.

The cultural borderland has proven to be an area of research in which every researcher is able to find their niche. Cultural scholars, sociologists, literary scholars and linguists joined the historians' deliberations. Lively discussions during and outside the debates allow us to hope that the first edition of the event will result in further meetings and research on the scientifically and culturally significant phenomenon of cultural relations in the borderlands.